

GÁBOR CSILLA

HIT, HITEL, BIZODALOM – MOZAIKKOCKÁK AZ ALTERITÁS TANÚSÁGAIBÓL

A Pápai Páriz Ferenc által szerkesztett latin–magyar és magyar–latin szótárban¹ a *hit* szó deáki megfelelője *fides*, a *hitelé* szintén *fides*, továbbá *ipse actus credendi*. (A sor pedig, ezt csak érdekességképpen jegyzem meg, a *hitelben-adó*val folytatódik, ez *creditor*.) Nem szükséges különösebb nyelvi előképzettség annak belátásához, hogy *hit* és *hitel* szavainknak a mai magyar nyelvben szembetűnő jelentésbeli eltérése a latinban nemhogy nem tükröződik: hitre és hitelre első találatként egyugyanazon szava van. (Később azt is látni fogjuk, hogy miért.) Továbbmenve: a *bizodalom* (merthogy a *bizalom* szóalakot a *Dictionarium* nem ismeri): *fidencia*, *fiducia*. A latin terminus (már azáltal is, hogy gyökere ugyanaz, mint a hité) nagyon is kifejezi a bizodalom összetett természetét, a hittel és hitellel való szoros összefüggését.

Ha a régiség hit- és bizalomfogalmainak kívánunk a nyomába eredni, többféle szövegtípust is átpörgethetünk: teológiai vagy lelkeségi-meditációs traktátusokat, illetőleg a némiképp populárisabb regiszterhez tartozó prédikációkat (vagy akár a hagiográfiai irodalom színe-javát); legtöbbször az tűnik szembe, hogy a hit természetfölötti megalapozásával indítanak nagy előszeretettel, annak teológiai összetevőiről értekeznek: az Istenbe vetett hit lényegéről, természetéről, forrásairól nyújtanak rendszeres és emiatt a teljesség érzetét keltő, antik és középkori hagyományra alapozó eszmefuttatásokat. E természetfeletti hit következményeként taglalják az Isten iránti bizalom témáját is. Mindehhez képest az emberi és emberközi dimenziók, elvi szinten legalábbis, kevésbé látsza-

„A hit Istentől vagyon,
a hitel az embertől”

JK
2012/1

nak foglalkoztatni a korszak értekezéseinek szerzőit. Sommásan még az is előrevetíthető, hogy az emberek közötti bizalomról, emberi bizakodásról, a hitre-hitelre alapozott interakciókról csak annyiban esik szó, amennyiben azok a természetfölötti előzmény földi – tehát részleges, véges – tükröződései, lenyomatai.

A problematika valamennyire is kimerítő áttekintésére itt természetesen nincsen lehetőség. De mivel a téma biblikus, patrisztikus, skolasztikus és humanista összefüggések között újra meg újra fölvetődik, és az egyes hagyományrétegek egymásra épülnek, a megközelítések pedig gyakorta érintkeznek egymással, néhány eset felvilágosítása is megmutathat fontosabb hangsúlyokat, tendenciákat. Ezért a továbbiakban egy-egy magyar nyelvű katolikus és református teológiai traktátus, továbbá egy elmélkedőkönyv fogalomhasználatát és -értelmezését veszem górcső alá; végül pedig azt tekintem meg közelebbről, milyen nézeteket forgalmaz a devóciós irodalom a „földi” bizalomról: a barátságáról.

Milyenféle a természetfölötti hit természetrajza?

■ Pázmány Péter *Imádságos* könyvének első kiadása 1606-ban jelent meg: ebben az edícióban egy önálló, bár folytatólagos lapszámozással ellátott függelék olvasható, közismert címén a *Rövid tanúság*.² A negyvenkét lapnyi traktátus katekétikai célja kétségtelen, tárgyalás- és érvelésmódja azonban, akárcsak témafelvetései, igényesebb munkává teszik, mint ha pusztán valamiféle hitoktatási vagy devóciós segédanyag lenne. A szöveg az *Imádságos könyv* további edícióiban már nem szerepel, helyett részeire szedett és átdolgozott formában visszaköszön a *Kalauz* VI. VII. és VIII. könyvében.³

A munka elkészítésének az előszóban is kifejtett megokolása a hitét és a hit igazságait lehetőség szerint minél mélyebben megértő, azokról saját fejével gondolkodó, a különféle nézeteket egymással gondosan összevető olvasó nevelése. „A Krisztus juhainak okosoknak kell lenni, hogy a pásztortul meg tudják választani a gypjüba öltözött farkast, kit nem cselekedhetnek, ha, mint a vak vezetőjét, úgy követik szembe-kötve a tanítókat, magok semmit nem akarván érteni.”⁴ E mondat nyilvánvaló apologetikus és polemikus célzata nem igényel különösebb magyarázatot, megelőlegezi viszont a kis mű könnyen átlátható felépítését, módszeres, világos gondolatvezetését. Maga a művecske pedig nemcsak elébe menni igyekszik „a hit dolgairul való tusakodás” értelmét firtató lehetséges ellenvetéseknek, de három pontban reflektál is azok okaira: eszerint először is azok, akiknek szíve-lelke az evilághoz kapcsolódott, elhárítják maguktól „a hit dolgairul való versengést”; mások, akik egyébként fontosnak tartják üdvösségük munkálását, e versengést saját pillanatnyi nyugalma kedvéért a papokra hagyják (ellenben: „De ezek, ha az igazságnak kerestetit csak másra bízzák, az igazság esmeretit és a mennyországba való menést is másra bízhatják”); ismét mások „örömet akarnak érteni az igazságot, de e sok visszavonásokat látván, azt itülik, hogy ha ennyi tudós emberek meg nem alkodhatnak az igaz hiten, ők [...], ha szinte akarnak, sem mehetnének végére az igazságnak”.⁵

Érdeemes megfigyelnünk a hitfogalom értelmezésének dinamikus természetét. Miután axiómaként megállapította, hogy „az igaz hit nekül senki az igazságba fel nem állapodhatik, a bodogságra fel nem nevedhetnek”,⁶ a következő definíciót adja: „Nem egyeb pedig a hit, hanem a remenlendő dolgoknak állatja és a nem látott dolgoknak erős bizonyosága”;⁷ a továbbiakban pedig az isteni kinyilatkoztatás tekintélyével indokolja eme nem látott dolgokba vetett erős bizonyosságot: „nem emberi gondolatlan és akaraton fondaltatik az igaz hit, hanem az Isten igéjén és szaván”.⁸ A fenti meghatározásban, bár erre utaló terminust nem használ, valamiképpen a bizodalom

– vagyis a másakra (jelen esetben az Istenre) látatlanban való ráhagyatkozás – elfogadásának lényege is benne foglaltatik.

A komparáció kedvéért idézzük ugyanebben a témában egy majdnem Pázmány-kortárs református szerző szövegét, a Nagyari Benedekét.⁹ *Orthodoxus Christianus* című traktátusának, amely gyakran bonyolódik vitába éppen Pázmánnyal, ugyancsak középponti témája az igaz hit, amelyről ilyenszerű előzetes megjegyzéseket tesz: hinni nehéz, mivel „a földi és földből való embernek mennyeivé lenni, e földről, sőt a pokolbul mennyországban mehetni, Istennel szemben lehetni, s véle beszélgethetni, tőle a Krisztust kinyerhetni, magáévá tehetni [...], a megromlott természet ellen élni stb.: nagyobbak ezek és nehezebbek [...], hogy sem mint egy pusztaság és száraz hiszkekkel vagy hiszemmel véghez vitethetnének. De a hitnek mindezek lehetségesek.”¹⁰ Pázmány szakszerű, de elvont definíciójához képest itt a kétféle gondolkodás- és létmód (evilági és mennyei) közötti ontológiai különbség paradoxonokban kifejezett s ezért szemléletes leírását nyújtja; anélkül azonban, hogy valamiféle felszínes moralizálásba bocsátkozna (jóllehet a szóhasználat nagyon is magában hordozza ennek lehetőségét, hogy ne mondjuk: kísértését). Leírásában mindemellett a bizalmi összetevő a nehézség szinonimájaként jelenik meg.

Egyik, látszólag a terminológiát érintő distinkciója pedig éppen *hit* és *hitel* korabeli jelentéskülönbségére világít rá úgy, hogy közben a szoros együvé tartozást is kifejezi. A széljegyzetben olvasható meghatározást („A hit Istentől vagyon, a hitel az embertől”) a szövegtörzs bontja ki egy hasonlattal: „Amint hogy a vak szemben nincs lehetőség a látásra, így a megromlott természetű embernek lelkében is az Istenben való hitelre. Hogy azért hihessen valaki, az Istentől vagyon, de hogy hiszen, magától; mint amely vaknak Isten szeme világát megadja: mikor akar, láthat véle.” Majd összefoglalja a lényegét: „Az hihetésre mint lelki látásra teszi Isten alkalmatossá az embert.”¹¹ (Voltaképpen ugyanarról beszélnek e magyarázatok, mint amit a szótárban is olvashattunk: a *hitel* nem más, mint a hívés ténylegessége: *ipse actus credendi*.) E körülírás a hit ajándékjellegét domborítja ki, ugyanezt a *fides fiducialis* és a *certitudo salutis* magyarázata során az arisztotelészi *lehetőség-ténylegesség* gondolati sémájára alapozva mondja újra: eszerint a hitel nem más, mint „cselekedeti a hitnek”.¹²

Az emberi hittapasztalatokra vonatkozóan pedig éppen a bizalom működésének vonatkozásában van figyelemre méltó megjegyzése. A hit teljességét és részeit taglaló fejezet úgy hivatkozik az Isten által némelykor adott látható jelekre, mint amelyek tapasztalatilag is hozzáférhetővé teszik a természetfölötti valóságot, valamiképpen „visszaigazolják” azt, amit az ember amúgy is hinni tartozik; éppen ezért: „Első és fő az Istennek bizonyágtétele, második a megtapasztalás. De itt is fontosb, erősb és méltóbb a kétségkívül való hitelre az Istennek bizonyítása.”¹³

Exemplum sötétségről és bizalomról: egy kegyelemtani emblémáskönyv

■ Hajnal Mátyás¹⁴ *Szíves könyvecskéje*¹⁵ egy a protestantizmusból nemrég megtért nádorfeleségnek, Esterházy Miklósné Nyáry Krisztinának szóló ajánlással jelent meg 1629-ben. A *Dedicatoria* elbeszéli, hogy a szerző a „képárosoknál” talált volna egy sorozatot, „neminémő szívek formájára kimetszett tizennyolc képeket”, a képek alatt pedig „bölc és áetatos” verseket, „Melyek oly módosan és helyesen vannak kigondolva és öszvefoglaltatva, hogy méltán minden léleknek mind az megigazulása előtt lévő rút és veszedelmes, mind pedig az után való szép és gyönyörűséges állapotjárul elegendő és üdvösséges materiát, módot és utat adhatnak az elmélkedésre”. A szerző eredendően a maga egyéni devóciós céljaira szerezte volna meg a képeket, ám a palatinusné „elkéré magának”, megkedvelte, és többször átolvasta, „egyebekkel is kezdé

közlenyi”, sőt „azt is kíváná, hogy kinyomtattatnék”.¹⁶ Méltó tehát, hogy a munka mint a címzett egyéni életének, megigazulásának (azaz az eretnek tévelygésből az igaz hitre térésének) allegóriája és tanulságos története kommandáltassék az olvasónak.

A könyvecske maga nem más, mint verbális és vizuális kifejezési lehetőségeket együttesen hasznosító, epikusan elbeszélte kegyelemtani katekézis: képekkel, a képek alatt epigrammaszerű versekkel (e két elemből lesz a csonka embléma¹⁷), három *punt*ból álló elmélkedésekkel és imaszövegekkel. Az epikus szólám szerint Jézus megostromolja a szívet (kezdetben csak „szív aytaján zörget”,¹⁸ majd amikor nem ér el eredményt, tüzes nyilaival lövöldöz rá), beveszi, megtisztítja (első lépésként a súlyos bűnöktől, majd a kisebbektől is), erényekkel, azután saját keresztyével felékesíti, lánggra lobbantja, és mennyei örömeiben részesíti, végül az örök dicsőségben megkoronázza.

A sorozat tizenötödik darabja az alvó Jézust ábrázolja az emberi szív kellős közepében, amelyet a kép négy sarkából kénköves lángot okádó, viharos szelet fújó szörnyek fenyegetnek, kerülgetnek. A kép alatti vers pedig: „Heába a nagy dörgő szél, / Nem árt a fergeteges tél, / Sem tenger sebes habja. / Mikor szíven ágyat vetett / És álomnak ereszkedett / A szív jegyes mátkája.”¹⁹ (Az előző fejezetben a szívet már belakó Jézus a bölcsességre oktat, a következőben szép énekkel, muzsikával vigasztal – nemcsak az epigramma mondja el versben, de a sarkokban hangszereken játszó angyalok is jól kiábrázolják ezt.)

Nyilvánvaló az összefüggés – de az elmélkedés szövege is utal rá – e jelenet és a szinoptikus evangéliumok által elbeszélte történet között, amely szerint az álmából fölkelte Jézus egyetlen szavával lecsendesíti a háborgó tengert.²⁰ Az evangéliumban Jézus kishitűségük miatt feddi meg a rettegő apostolokat, az emblémáskönyvben azonban erről szó sincs: az emberi szív itt rendületlenül állja a sötétség erőinek támadásait, a kísértéseket, a vigasztalanságot (vagyis azt az állapotot, amikor az ember nem érzi, csupán hiszi az Isten közelségét). A rettentetlenség oka éppenséggel a bizalom: nem másról van szó, mint „az Isten malasztjának bennünk szörző próbáiról”,²¹ amelyekről a szív hiszi-tudja, hogy nem képesek neki komolyan ártani. A könyörgés szövege éppen az eljövendő vigasztalás reményében hálálkodik a próbatételekért: „De mindezekben a próbákban is, legyen áldott, Uram, a te szent neved. Mert noha úgy láttatol, mintha elaludtál volna bennünk, mikor így kísértetünk, de azért ugyan vigyáz a te szíved.”²² Az elmélkedés és könyörgés szövege szilárdságában, állhatatosságában erősebbnek mutatja az emberi szívet számos bibliai szereplőnél, oly módon, hogy a félős tanítványok, az ártatlanul szenvedő Jób vagy a hitében megpróbált Ábrahám tapasztalatára alapozza bizakodását.

Az eljárás egyébként közkeletű a közép- és kora újkori lelkiélettörténeti hagyományban: Kempis Tamástól²³ a devocionális traktátusokat író spanyol domonkos Luis de Granadág és tovább rendszeresen visszatérő motívum a kísértésekben és vigasztalanságban való bizakodó várákozás eszménye.

Concordia amicorum

■ A barátság az antikvitás kultúrájának és mentalitásának súlypontos témája, ismeretesek irodalmi, filozófiai, etikai megjelenései:²⁴ ezek egy részét a középkor (közvetlen átvétel, kommentár vagy morálteológiai beágyazás révén) a keresztyén értékrendbe integrálva közvetíti,²⁵ a téma mégis – talán meglepő módon – eléggé háttérbe szorul a kora újkor devociós szövegeiben, felbukkanásai ezért megérdemlik a megkülönböztetett figyelmet.

François de Sales²⁶ (aki a magyar köztudatba Szalézi Ferenc néven vonult be) legnépszerűbb műve, az öt részre tagolt *Filótea* az erények témakörén belül foglalkozik

a barátsággal (ez megfelel az ókorban szokásos osztályozásnak), olyan témák szomszédságában, mint például az alázatosság, harag és szelídség, lelki gazdagság és szegénység. Értethető tehát, hogy – miután a Szentírásban olvasható esetekre, Jézusnak János apostolhoz, Máriához, Mártához és Lázárhoz fűződő barátságára hivatkozott – azt is a spiritualitás horizontjában értékeli, olyan kapcsolatként, „amellyel ketten, hárman, sőt többen is áhítatukat, Istenre vonatkozó érzelmeiket, vágyaikat közösen gyakorolják, és csak egy szívük s lelkük van”.²⁷ E lelki közösség kapcsán utal azután a bizalom lényegére is, anélkül azonban, hogy magát a szót használná: „a barátok kölcsönösen feltárják egymás előtt titkaikat, érzelmeik és hajlandóságai kikcserélődnek egymással.”²⁸

E munka hazai recepciója viszonylag kései: csupán a 18. század utolsó harmadában jelent meg magyarul egy ferences fordító tollából.²⁹ Nagyon is gyors, szinte azonnalnak mondható ezzel szemben egy másik kegyességi mű elterjedése magyar nyelvterületen. Giovanni Bona³⁰ első ízben 1658-ban megjelent műve, a *Manuductio ad coelum*³¹ a Sales-éhez hasonlóan szintén világi keresztények spirituális igényeire tekintettel keletkezett, s ezt, mint köztudomású, a szerzőjének halálát követő évben Tarnóczy István³² adta ki magyar fordításban, 1705-ben pedig a református Huszti István,³³ immár protestáns szellemi környezetben, újrafordította. A mű és a fordítások részletes elemzésétől itt el kell tekintenünk,³⁴ érdemes viszont a 26. részt (*De amicitia*) témánk felől néhány reflexió erejéig megnézni. A fejezet szomszédságában olyan, a lelkiségi irodalomban jól megszokott témák találhatók, mint jóság, áhítat, igazság, adakozás, erősség, bátorság.

Ami mindjárt az elején feltűnik, az a barátságot mint az ember életének legszükségesebb, leggyönyörűsebb értékét magasztaló felvezetés:³⁵ nem más ez eszerint, mint két embernek egymás iránti, „jószágos cselekedeten fundáltatott” jóakarata, bizalom alapuló biztonságadása. Tarnóczy átültetése szerint: „Nagy jó ez, az hol kézel a szívek, melyekben minden titok bátran bémehessen; kiknek lelkek ismertetitől kevesebbet félhetsz, mint a magadétul”.³⁶ A barátok megválasztásának kritériuma pedig: „Barátságodban kell-e valakit befogadnod? vedd tanácskozásra: ha ítéled, teljes szívedből fogadd hozzád: oly szabadon beszélj véle, mint magaddal.”³⁷

Észrevehetjük, hogy mindkét szöveg barátság- és bizalomfelfogása a titkok egymásra bízásának kritériumán alapul, összességében rokon szemléletben született. A tematikus és szemléleti rokonság persze nem feltétlenül jelent közvetlen átvételt, azt azonban jól megmutatja, hogy a középkori, a monasztikus életet preferáló hagyományokhoz képest hogyan mozdulnak el a lelkiségi törekvések a laicizálódás irányába.

■ JEGYZETEK

1. Az 1767-ben Szebenben megjelent, Bod Péter által kiegészítésekkel ellátott edíciót használok, lapszámok megadása nélkül. (Pápai Páriz Ferenc, Bod Péter: *Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungarico-Latino-Germanicum*, Szeben, 1767; hasonmás kiadása: kiad. Hargittay Emil, Kecskeméti Gábor, Thimár Attila. Universitas Könyvkiadó, Bp., 1995).
2. Pázmány Péter: *Keresztyeni imadságos keonyv*. Melybe, szept aytatos keoneorgesek, haladasok, es tanvsagoc foglaltnac. Es reovid tanvsagh. Mint ismerhesse megh akar mely együgiü emberis, az Igaz Híet. Graz, 1606. RMNY 945. (Hasonmás kiadása Kőszeghy Péter szerkesztésében, Lukácsy Sándor utószavával, Balassi Kiadó, Bp., 1993.) Az *Imádságos könyv*... további, az elsőtől némileg eltérő kiadásainak helye és ideje Pázmány életében: 1610, Pozsony; 1625, Pozsony; 1631, Pozsony.
3. Vö. Hargittay Emil: Pázmány és a kompiláció. In: Pázmány Péter és kora. Szerk. uő, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 2001, 251–260. A tanulmányhoz tartozó kompilációs stemma könnyen átláthatóvá teszi a tételmondatot: „[Pázmány] 1613 előtt írt minden vitairata, vagy annak jelentős része helyet kapott a Kaulauz 1613. évi kiadásában, többnyire átdolgozva.” (Uo. 257.)
4. Pázmány: *Keresztyeni imadságos keonyv*... 227r. (A primér szövegekből vett idézeteket a mai helyesírás és központozás szabályai szerinti átirásban közlöm, de minden esetben megőrzöm a korabeli nyelv hangzásbeli sajátosságait.)
5. Pázmány: *Keresztyeni imadságos keonyv*..., 226r–227r.
6. Pázmány: *Keresztyeni imadságos keonyv*..., 229v.
7. Pázmány: *Keresztyeni imadságos keonyv*..., 230r.
8. Pázmány: *Keresztyeni imadságos keonyv*..., 231r.

9. Nagyari Benedek (1611–1661) református egyházi író, a puritanizmus mérsékelt ágának egyik szervezője. Leideni, franekeri egyetemjárását követően Debrecenben, Borosjenőn, Tállyán, Nagyváradon, Kolozsvárott működött tanárként és lelkészként.
10. Nagyari Benedek: *Orthodoxus Christianus* az az Igaz vallásu Keresztyén, mellynek nevezeti alatt az igaz és Isten előtt meg-igazító hit szerző okaival, tulajdonságival és azokat követő szükséges dolgokkal a Szent Írás szerint... le-iratik. Várad, 1651. 5–6. (RMNY 2405.)
11. Nagyari: i. m. 23–24.
12. Vö. Nagyari: i. m. 93: „Hitele, avagy cselekedeti a hitnek nem csak az, hogy higgye a Krisztus Jézust minden hívő bűnösöknek üdvözítőjének lenni; hanem 1. Hogy önéki is üdvözítője, élete és idvössége. 2. Hogy ebben bizonyos, és megcsalhatatlan minden ez hit szerint hívőknek, s néki is idvössége, úgyhogy a kevés számú választottaknak is ő az egyike, akire néznek Istennek a bűnbocsánat, idvösség és örök élet felől minden igéreti, és azoknak bétélyesedési.”
13. Nagyari: i. m. 53.
14. Hajnal Mátyás (1578–1644) jezsuita hitszónok, versszerző. Pázmány Péter tanítványa volt Grazban, kollégiumi tanár, majd házitanító a Bánffy családnál, Forgách Zsigmond főkapitány mellett. Esterházy Miklós nádor udvarában teljesített missziós szolgálatot, ő térítette vissza a katolikus hitre Nyáry Krisztinát. Nyomatásban is megjelent hitvitát folytatott Keresztúri Pállal, I. Rákóczi György udvari papjával.
15. Teljes címe: [Hajnal Mátyás]: Az Jesus szivet szerető sziveknek aytatosságara Szives Kepekkel Ki Formaltatott; és azokrúl való Elmélkedésekkel és Imadsagokkal megh magyaráztatott könyvcehke. Bécs, 1629. RMNY 1422. (Hasonmás kiadását szerk. Kőszeghy Péter, a kíséretanulmányt írta Holl Béla, Balassi Kiadó, Bp., 1992.)
16. Hajnal: i. m. a4–a5.
17. A 16–18. századi klasszikus embléma szerkezete: mottó, annak moralitását kibontó epigramma és képes ábrázolás. Történetéről és elméletéről további irrodalommal lásd Fabinyi Tibor: *Rossz ízlés vagy művészi érték? Megjegyzések az embléma elméletéhez*. In: *Ikonográfia, emblematika, Shakespeare*. Szerk. Fabinyi Tibor, Pál József, Szőnyi György Endre, JATEPress, Szeged, 1998, 21–31.
18. Vö. Hajnal: i. m. 10.
19. Hajnal: i. m. 18.
20. Vö. Mt 8, 23–27; Mk 4, 35–41; Lk 8, 22–25.
21. Hajnal: i. m. 99.
22. Hajnal: i. m. 102.
23. Vö. pl. Kempis Tamás: *Krisztus követése*, II,9: „Amikor tehát Isten lelki vizsgáztatásban részesít, adj érte hálat és fogadd el, de Isten ajándékaként fogadd, ne saját érdemed jutalmaként. [...] Amikor pedig elvételik vizsgáztatásod, ne ess rögtön kétségbe, hanem alázatosan és türelmesen várd bizalommal a mennyei látogatást, mert elég hatalmas az Isten ahhoz, hogy megsokszorozva visszaadja neked vizsgáztatását.” (Idézett kiadás: [Szalézi Szent Ferenc], [Kempis Tamás]: *Krisztus követése – Filótea*. Ecclesia, Bp., 1976, 85.)
24. Vö. erről összefoglalóan: Tar Ibolya: A barátság a görög-római antikvitásban. *Vigilia* 2009/11. (<http://www.vigilia.hu/regihonlap/2009/11/tar.htm>)
25. Vö. Bárczi Ildikó: *Ars compilandi*. Universitas Kiadó, Bp., 2007, 223–409.
26. François de Sales (1567–1622) jezsuita neveltetés és civil jogi doktorátus után választotta a papi pályát. 1602-től Genf püspöke. Írásaiban a hagyományos lelkiségi tanítást eredeti, modern formában fogalmazta újra. Szerzője életében negyven kiadást megért, szemléletében újszerű műve, a Filótea (1619), kifejezetten a világi keresztények spirituális nevelését szolgálja.
27. Szalézi Szent Ferenc: *Filótea* vagyis a jámborság útja. In: [Szalézi-Kempis], i. m., Ecclesia, Bp., 1976, 456.
28. Uo. 464.
29. Filotea, vagy-is *Az Istent szerető léleknek az ájtatos életre való bévezetése*. [Ford. Jakabfalvy Romanus] Eger, 1771.
30. Giovanni Bona (1609–1674) olasz ciszterci szerzetes, liturgikus és devocionális művek szerzője.
31. A mű egy későbbi kiadását használom: Ioannes Bona [Giovanni Bona]: *Manuductio ad coelum*. Medullam continens Sanctorum patrum et veterum Philosophorum Auctore. Köln, 1683.
32. Tarnóczy István (1626–1689) jezsuita író, fordító. Magyar nyelvű munkái elmélkedésgyűjtemények, és aszketikus traktátusok és fordítások, latin munkái az Árpád-ház szentjeinek, Istvánnak, Imrének és Lászlónak az életrajzát foglalják össze verses elogiumok formájában. Bona-fordítása: *Menyben vezetők kalauz*. Melly Magában foglallya, a' Szent Atyáknak, és a' régi Philosophusok tetczésének veleit. Nagyszombat, 1675. (RMK I. 1185.)
33. Huszti István (1671–1704 vagy 1710 k.) református orvos, orvostudományi értekezések szerzője, ezekből a karteziánus tételek ismeretére lehet következtetni. Magyarra fordította a pietizmus előfutárának tekintett Johann Arndt *Paradiesgärtlein* című kegyességi művét. Bona-fordítása: *Az égre kézen fogva vezető Kalauz*, Melly A' Szent Atyáknak és a' Böltéségnek régi szeretőinek Reguláinak velejét foglalja-bé. Debrecen, 1705. (RMK I. 1701.)
34. Valamivel bővebben Gábor Csilla: *Elmélkedés – interkonfesszionális átjárás – nyelvi program: Három XVII. századi példa*. In: *Religio, retorika, nemzetudat régi irodalmunkban*. Szerk. Bitskey István, Oláh Szabolcs, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004. 384–400, itt: 390–396.
35. Bona: i. m. 160.: „Nihil magis ad humanam vitam necessarium, quam amicitia; nihil commodius, nihil jucundius.”
36. Tarnóczy: i. m. 249–250. Az eredetiben: „Quantum hoc bonum est, ubi orae parata sunt pectora, in quae tuto secretum omne descendat; quorum conscientiam minus quam tuam timeas.” (Bona: i. m. 160.)
37. Tarnóczy: i. m. 254. Az eredetiben: „An aliquis tibi in amicitiam recipiendus sit, diu delibera: cum placuerit fieri, toto illum pectore admittite; tam libere cum eo loquere, quam tecum.” (Bona: i. m. 163.)